

MÜASİR DÖVRDƏ AZƏRBAYCANDA KİMYA VƏ NEFT-KİMYA SAHƏSİNİN MÖVCUD VƏZİYYƏTİNİN TƏDQIQI

MÜQƏDDƏS ƏZİZZADƏ

Azərbaycan Dövlət Neft və Sənaye

Universitetinin doktorantu

E-mail: muqeddes.azizzade080@gmail.com

Qeyd edək ki, Azərbaycan iqtisadiyyatı bir sıra sahələrdən ibarətdir ki, bunlar arasında sənaye xüsusi yer tutur. Müasir şəraitdə Azərbaycan iqtisadiyyatının inkişafının davamlılığı yalnız onun müxtəlif sahələrinin, xüsusən də sənayenin fəal inkişafı əsasında mümkündür. Sənaye kompleksi istənilən ölkənin iqtisadiyyatında önəmli rol oynayır, onun dünya birliyində yerini, sosial sabitliyini, əhalinin həyat səviyyəsini və keyfiyyətini müəyyənləşdirir. Sənaye artımının sabitliyi və texnoloji liderliyi investisiyaların həcmindən, burada istifadə olunan texnologiyalardan xeyli dərəcədə asılıdır. Azərbaycanda əsas sənaye sahələri arasında kimya və neft-kimya sahəsi xüsusi rol oynayır. Ölkənin kimya və neft-kimya sahəsi, bir qayda olaraq, iri kimya və neft-kimya kompleksləri olan aparıcı müəssisələrdən ibarətdir. Bu sektor iqtisadiyyatın önəmli sahəsi kimi müxtəlif məhsullar, o cümlədən plastik, kauçuk, sintetik liflər və neft və qaz əsaslı digər məhsullar istehsal edir. Kimya və neft-kimya sahəsi xalq təsərrüfatının kimyəvi və neft xammalının emalı əsasında məhsul istehsal edən sahəsidir. Digər sənaye sahələri ilə müqayisədə yüksək texnologiya, tənzimləmə mürəkkəbliyi, əhəmiyyətli kapital qoyuluşu ilə xarakterizə olunur [1, s.179].

Kimya və neft-kimya sahəsi ölkə sənayesinin inkişafının əsas mühərriklərindən biridir və iqtisadi, müdafiə və sosial baxımdan böyük önəm daşıyır. Onun inkişafı sayəsində bir çox sənaye sahələri lazımi xammal ilə təmin edilir. Bundan əlavə, ölkənin ən mühüm makroiqtisadi göstəricilərinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Müasir kimya və neft-kimya sahəsi müxtəlif xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur ki, bunlara daxildir:

Qloballaşma. Kimya və neft-kimya sahəsinin qloballaşması aşağıdakı proseslərdə təcəssüm olunur: kimya və neft-kimya sintezi sahəsində aparıcı qlobal şirkətlər tərəfindən hazırlanmış və tətbiq edilən müasir texnologiyalar həmin sənayeni inkişaf etdirməkdə maraqlı olan istənilən ölkə üçün əlçatan olmalıdır; məhsulların regionlararası axınları tarazlaşır, beynəlxalq ticarət paralel olaraq beynəlxalq rəqabətin güclənməsi ilə inteqrasiya olunur; regi-

onal bazarlarda yeni istehsalçıların və rəqiblərin meydana çıxması ilə əlaqədar kapitalın səfərbərliyi baş verir.

Son illər qloballaşma proseslərinin dərinləşməsi, COVID-19 kimi pandemiyaların yayılması, maliyyə-iqtisadi böhranların güclənən nəticələri dünya iqtisadiyyatında yeni meyillərin və meyarların formalaşmasını zərurətə çevirmişdir. Əgər ölkənin təbii sərvətləri azdırsa və ya milli resurslarla bağlı çətinlikləri varsa, bu proseslərdə qlobal rəqabətə davamlı qalmaq üçün çox çətin problemləri həll etməlidir. Milli və nisbətən təbii sərvətlərlə zəngin olan ölkələr bu nemətləri obyektiv və düzgün qiymətləndirməli, onlardan səmərəli istifadə məqsədilə milli maraqlar çərçivəsində məhsulların istehsalı və ixracını təşkil etməklə sistemli yanaşma təmin etməlidir. Qlobal rəqabət şəraitində dünya əmtəə bazarlarında davamlılıq meyarlarına cavab verməyən məhsulların ixracının sabitliyi qeyri-mümkündür. Bu meyarlara əsaslanaraq belə qənaətə gəlinir ki, qloballaşma şəraitində qeyri-neft sektorunun əsas sahələrindən olan kimya və neft-kimya sahəsinin istehsal-ixrac potensialından istifadənin artırılması baxımından Azərbaycan hələ də sabit mövqeyə malik deyil [2, s.13].

Konsolidasiya - Bu proses kimya və neft-kimya sahəsində, eləcə də onunla əlaqəli sənayelərdə müəssisələrin inteqrasiyasını ifadə edir. İri layihə həllərinin reallaşdırılması məqsədilə müxtəlif tərəfdaşlıq formaları, o cümlədən konsorsiumlar, ittifaqlar, klasterlər formalaşdırılır.

Tsiklik - Bu xüsusiyyət kimya və neft-kimya sahəsinə xas olan növbəti xarakterik xüsusiyyətdir. Baş vermiş dəyişikliklərin təhlili bizə optimal strateji qərarlar hazırlamağa imkan verir. Tədqiq etdiyimiz sahə məhsullarının istehsalında artıb-azalmalar baş verir. İstehsal həcmi sabit saxlamaq üçün yeni məhsulların yaradılması məqsədilə daim axtarışda aparılmalıdır. Kimya və neft-kimya sahəsində texniki yetkinliyə nail olunma. Texnologiyanın daim təkmilləşdirilməsi həmin sahə məhsullarının istehsalı zamanı son məhsulun yüksək məhsuldarlığına nail olunması, onların keyfiyyətinin yüksəldilməsi,

çəşidinin genişləndirilməsi deməkdir. **Ətraf mühitin mühafizəsi amilinin təsirinin gücləndirilməsi.** Ölkənin iqtisadi inkişafında önəmli rol oynayan ən böyük komplekslərdən biri olan kimya və neft-kimya sahəsi ekoloji vəziyyətə mənfi təsir göstərir, atmosferə zərərli maddələrin atılmasına görə əsas sənaye sahələrindən hesab olunur. **Qiyət amilinin təsirinin davam etməsi.** Karbohidrogen qiymətlərinin dəyişməsinin əsas səbəbi kimya və neft-kimya məhsullarının istehsalının ölkə iqtisadiyyatına əhəmiyyətli təsir göstərməsi ilə bağlıdır [3, s.75].

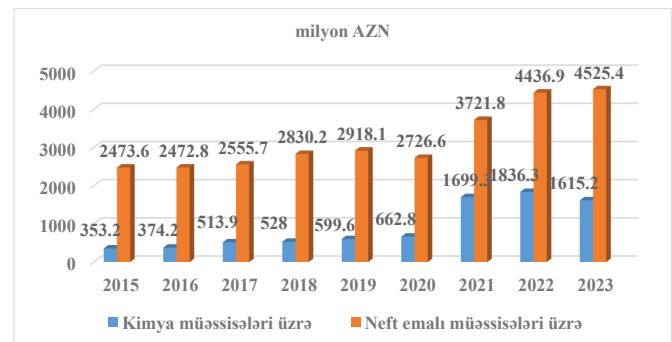
Azərbaycanın iri kimya və neft-kimya müəssisələrinin dinamikliyi və gələcək inkişafı bilavasitə neft və qaz emalı sənayesinin inkişafından asılıdır. Öz növbəsində neft emalının inkişafı bağlanmış neft müqavilələrinin uğurla reallaşdırılması ilə bağlıdır. Neft emalının dərinliyinin artırılması xammalın kompleks istifadəsi üçün geniş imkanlar yaradır və müvafiq olaraq müvafiq neft-kimya sahəsinin səmərəli inkişafına kömək edir. Xammal potensialı nöqtəyi-nəzərindən yerli kimya və neft-kimya istehsalının sürətli artım üçün hər cür şansı var. Hazırda Azərbaycanda kimya və neft-kimya sahəsinin inkişaf səviyyəsini müəyyənləşdirmək məqsədilə onun bir sıra göstəricilərinin qiymətləndirilməsi zəruridir, hansı ki, həmin göstəricilər tədqiq etdiyimiz sahə müəssisələrinin səmərəlilik səviyyəsini xarakterizə edir. İstehsalın təşkilində səmərəlilik bu sənayedə uğur əldə etmək üçün önəmli amildir. İstehsal səmərəliliyinin əsas göstəricilərinə məhsuldarlıq, məhsulun keyfiyyəti, istehsal xərclərinin azaldılması və əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması kimi amillər daxildir. İstehsalın səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi müxtəlif üsullarla, o cümlədən maliyyə, iqtisadi və əməliyyat göstəriciləri ilə reallaşdırıla bilər. Maliyyə göstəricilərinə mənfəət, rentabellik, istehsalın maya dəyəri və s.; iqtisadi göstəricilərə istehsal xərclərinin azaldılması, məhsuldarlığın artması və s.; əməliyyat göstəricilərinə istehsal proseslərinin səmərəliliyi, məhsulun keyfiyyəti və əməyin mühafizəsi kimi göstəricilər daxil ola bilər [4, s.163].

Müasir dövrdə kimya və neft-kimya sahəsinin səmərəliliyini qiymətləndirmədən həmin sahədə iqtisadi sabitlik mümkün deyil. Həmin sahə müəssisələrinin səmərəliliyinin təhlili daxili iqtisadi nəzəriyyə və təcrübədə böyük önəm daşıyır. Bu, onun inkişaf etdirilməsinin zəruriliyi ilə əlaqədardır, burada müəssisənin sağ qalmasının açarı onun

maliyyə sabitliyidir. Müəssisə ödəmə qabiliyyətinə malik olarsa və maliyyə cəhətdən sabitdirsə, o zaman investisiyaların cəlb edilməsi, kreditlərin alınması, təchizatçıların seçilməsi və ixtisaslı kadrların seçilməsi baxımından eyni profilli təşkilatlarla müqayisədə bir sıra üstünlüklərə malikdir [5, s.12]. Müəssisə nə qədər səmərəli fəaliyyət göstərsə, bazar konyunkturasının dəyişməsi riskindən bir o qədər müstəqildir və buna görə də müflis olma ehtimalı bir o qədər azdır. Kimya və neft-kimya sahəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi onların idarəetmə və maliyyə idarəçiliyinin əsas elementidir, bunun əsasında inkişaf strategiyası, investisiyaların cəlb edilməsi və istifadəsi, müəssisənin inkişafı və modernləşdirilməsi formalaşır. Kimya və neft-kimya sahəsinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsi həmin müəssisələrin iqtisadi vəziyyətini, öz öhdəliklərini öz vəsaitləri hesabına ödəmək qabiliyyətini, cəlb edilmiş vəsaitlərin səviyyəsini, habelə müxtəlif iqtisadi göstəricilərin və əmsalların hesablanmasına əsaslanır.

Fikrimizcə, kimya və neft-kimya müəssisələrinin səmərəliliyinin qiymətləndirilməsinə aşağıdakılar daxildir: analitik balansın qurulması, balansın aktiv və passivlərinin təhlili, balansın aktivləri və öhdəlikləri arasında əlaqənin qiymətləndirilməsi, maliyyə sabitliyi göstəricilərinin, neft emalının səmərəliliyinin təhlili, müəssisənin maliyyə sabitliyi səviyyəsinin müəyyənləşdirilməsi, nəticələrin təhlili.

Şəkil 1 vasitəsilə Azərbaycanın kimya və neft-kimya sahəsinin mövcud vəziyyətini xarakterizə edən bəzi göstəriciləri təhlil edək.

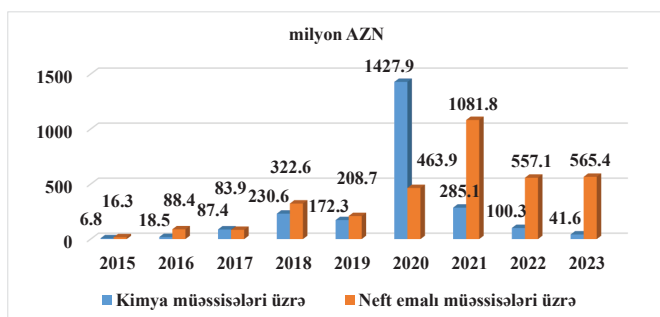

Şəkil 1. Azərbaycanda kimya və neft emalı müəssisələri üzrə məhsul buraxılışı [6].

Şəkil 1-dən görürük ki, ölkə üzrə 2023-cü ildə 6140,6 milyon AZN dəyərində kimya və neft emalı məhsulları istehsal olunub ki, bunun 73,7%-i kimya, 26,3%-i isə neft emalı müəssisələri üzrədir. 2015-

ci ildə bu nisbət müvafiq olaraq 87,5% və 12,5%, 2022-ci ildə isə 70,7% və 29,3% olmuşdur. Şəkil 2-dən hər iki sahə müəssisələri üzrə buraxılmış məhsulun dəyər həcmində davamlı artımını görmək olar. Yalnız 2020-ci ildə COVID-19 pandemiyası səbəbindən özündən əvvəlki ilə nisbətdə neft emalı məhsullarının həcmində azalma müşahidə olunub (6,6%).

Kimya və neft emalı müəssisələrinə investisiya qoyuluşlarının təhlili də böyük maraq doğurur (şəkil 2.).

Şəkil 2. Azərbaycanda kimya və neft emalı müəssisələri üzrə məhsul buraxılışı [6].

Şəkil 2-dən görürük ki, kimya və neft emalı müəssisələrinə qoyulan investisiyaların həcmi qeyri-bərabər artmışdır. Tədqiq etdiyimiz illərdə neft emalı müəssisələrinə investisiya qoyuluşları kimya müəssisələrinə nisbətdə çox olmuşdur. Yalnız 2020-ci ildə bu nisbət əksinə olmuşdur, yəni həmin ildə bu sənaye sahələrinə ümumilikdə 1891,8 milyon AZN dəyərində investisiya yönəldilib ki, bunun 75,5%-i kimya, 24,5%-i isə neft emalı müəssisələrinin payına düşmüşdür. 2020-ci ildə kimya müəssisələrinə investisiya həcmi özündən əvvəlki ilə görə 6,8 dəfə çox artmışdır. Əgər nəzərə alsaq ki, istənilən sənaye sahəsinin inkişafının əsas amili investisiya qoyuluşudur, onda həmin vəsaitlərin cəlb edilməsinin prioritet vəzifələrdən biri olduğunu deyə bilərik. Göstəricilərin təhlili Azərbaycanda kimya və neft-kimya sahəsinin inkişaf potensialının mövcud olduğunu deməyə əsas verir. Bu potensialın artırılması bir sıra strateji önəm daşıyan tədbirlərin görülməsini zərurətə çevirir.

Yüksək texnologiyaların formalaşdırılması əsasında kimya və neft-kimya sahəsinin modernləşdirilməsi onların inkişaf etdirilməsinin strateji istiqamətidir. Həmin müəssisələrin inkişafı üçün müasir yüksək səviyyəli texnologiyaların tətbiqi əsasında modernləşdirilməsi onların iqtisadi inkişafının la-

zımı tempini və keyfiyyətini təmin etməyə imkan verir [7, s.69]. Kimya və neft-kimya sahəsinin inkişafındakı meyillər ölkə iqtisadiyyatında bazar münasibətlərinin formalaşması və inkişafı prosesləri ilə əlaqələndirilir. Kimya və neft-kimya sahəsinin fəaliyyətinin səmərəliliyinin artırılmasının önəmli amili istehsalın modernləşdirilməsi yolu ilə onun inkişaf etdirilməsidir ki, bu da istehsal məsrəflərinin azalmasına önəmli dərəcədə təsir edəcəkdir.

Azərbaycanda kimya və neft-kimya sahəsinin inkişafına töhfə verə biləcək istiqamətlərə daxildir:

- ən son elm və texniki nailiyyətlərə əsaslanan, ekoloji cəhətdən təmiz və təhlükəsiz, enerjiyə qənaət edən texnologiyaların tətbiqi ilə yüksək səmərəli istehsalın inkişafı;

- mühəndislik və texnologiya, idarəetmə, marketing, maliyyə və kommersiya sahələrində yüksək-ixtisaslı kadr potensialının formalaşdırılması və inkişafı;

- xammal kimi propilen və polipropilendən (boru sənayesi, elektrotexnika, tibb, qablaşdırma və s.) istifadə etməklə son məhsulların istehsalı üçün sənaye sahələrinin sürətləndirilmiş inkişafı üçün ilkin şərtlərin yaradılması;

- Azərbaycan Respublikasının kənd təsərrüfatının mineral gübrəyə olan tələbatının tam ödənilməsi;

- yeni yaradılacaq iş yerlərinin sayının və büdcəyə vergi daxilolmalarının artırılması;

- əhalinin istehlak mallarına tələbatının təmin edilməsi;

- yeni sosial infrastruktur obyektlərinin yaradılması, kiçik və orta biznesin inkişafı;

- yeni yüksək likvid məhsulların buraxılması hesabına respublikanın ixrac potensialının genişləndirilməsi;

- müasir neft və qaz emalı kompleksinin tikintisi;

- Avropada analoqu olmayan qabaqcıl texnologiyaya əsaslanan müasir istehsal müəssisələrinin yaradılması və s.

YEKUN

Beləliklə, kimya və neft-kimya sahəsinin inkişafının verə biləcəyi töhfələri nəzərə alaraq, burada elmi-texniki inkişafın yüksək səviyyədə təmin edilməsi, innovasiya fəaliyyətinin nəticələrinin təkmilləşdirilməsi zəruridir ki, bu məqsədlə aşağıdakı istiqamətlərdə tədbirlərin görülməsini təklif edirik:

- milli iqtisadiyyatda struktur dəyişikliklərinin

reallaşdırılması və bunun üçün şəraitin yaradılması;
 - innovasiya sektorunun maliyyələşdirilmə həcmi artırılması;

- dövlət innovasiya proseslərinin tənzimlənməsi və dəstəklənməsi;

- neft-kimya sahəsində yeni inkişafın idarə olunmasının səmərəli formalarından istifadə;

- kimya və neft-kimya sahəsindəki istehsalçıların həmin sahə məhsullarının rəqabət qabiliyyətinin və keyfiyyətinin artırılması və s.

Kimya və neft-kimya sahəsinin Azərbaycan iqtisadiyyatında oynadığı rolu nəzərə alaraq, yaranan maliyyə-təsərrüfat və istehsal problemlərinin vaxtında həlli tələb olunur ki, bu məqsədlə ən səmərəli təşkilati-təsərrüfat mexanizmlərindən ibarət ən qabaqcıl və müasir idarəetmə üsullarından istifadə etmək lazımdır. Ölkəmizin iqtisadiyyatı üçün ən əhəmiyyətli olan bu sahənin davamlı və effektiv inkişafını təmin etməkdir və s.

Açar sözlər: kimya, neft-kimya, kimya və neft-kimya, neft-kimya kompleksinin vəziyyəti, kimya sahəsinin problemləri, kimya və neft-kimya sahəsinin inkişaf perspektivləri.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Гундарева, А.В. Особенности анализа финансового состояния предприятий химической промышленности / А.В. Гундарева // Экономика будущего: тренды, вызовы и возможности: материалы II Всероссийской научной конференции с международным участием, – Казань, – 23–24 мая 2024, – с. 179-183.

2. Şəkərəliyev A.Ş. İxracın strukturunun qeyri-neft məhsulları hesabına genişləndirilməsi istiqamətləri. Qərb Universiteti, Elmi xəbərlər, – 2017. № 1, – s.5-15.

3. Марданишин, Р.Г. Особенности современной нефтехимической промышленности / Р.Г. Марданишин, Д. Джано // Эффективные системы менеджмента: качество и цифровые интеллектуальные системы: материалы IX Международного научно-практического форума, – Казань, 15–16 апреля 2021, – с. 73-76.

4. Кодзоев, Р.А. Методы оценки эффективности нефтехимического производства / Р.А. Кодзоев // Формирование конкурентной среды, конкурентоспособность и стратегическое управление предприятиями, организациями и

регионами: Сборник статей VIII Международной научно-практической конференции, – Пенза, 15–16 мая 2023, – с. 163-166.

5. Усманова, Г.Р. Оценка эффективности деятельности нефтеперерабатывающего предприятия / Г. Р. Усманова // Вестник экономики и менеджмента. – 2019. № 3-4, – с. 12-15.

6. ARDSK. [Elektron resurs]/ URL: <https://www.stat.gov.az/source/industry/ARDSK>.

7. Əliyev, Ş.T. Azərbaycanca neftkimya emal müəssisələrinin rəqabətqabiliyyətinin artırılması yolları / Ş.T. Əliyev // Elmi Xəbərlər: Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2024. – Cild 20, №. 1, – s. 67-72.

МУГАДДАС АЗИЗЗАДЕ

Докторант Азербайджанского

Государственного

Университета Нефти и Промышленности

E-mail: muqeddes.azizzade080@gmail.com.

Резюме

Исследование состояния химической и нефтехимической промышленности Азербайджана в современном периоде

В статье исследованы современное состояние сферы химии и нефтехимии в Азербайджане в современных условиях. Проанализированы процессы развития и состояние дел химической и нефтехимической отраслей. Исследован потенциал развития химического и нефтехимического комплекса и отмечена важность принятия мер по добавочной производственной цепочке. Раскрыты проблемы, замедляющие развитие химической и нефтехимической отраслей, и указаны пути их решения. Даны направления по интенсификации развития химической и нефтехимической промышленности Азербайджана с учетом новых задач.

Ключевые слова: химия, нефтехимия, химия и нефтехимия, состояние нефтехимического комплекса, проблемы химической отрасли, перспективы развития химической и нефтехимической отрасли.

MUGADDAS AZIZZADE

Doctoral student of Azerbaijan State

Oil and Industry University

E-mail: muqeddes.azizzade080@gmail.com

Summary

Research of the state of chemical and petrochemical industry of Azerbaijan in the modern period

The article studies the current state of the sphere of chemistry and petrochemistry in Azerbaijan in modern conditions. The processes of development and the state of affairs of chemical and petrochemical industries have been analysed. The potential of development of chemical and petrochemical complex has been investigated and the importance of taking measures on additional production chain has been noted. The problems slowing down the development of chemical and petrochemical industries are revealed and the ways of their solution are indicated. Directions on intensification of development of chemical and petrochemical industry of Azerbaijan taking into account new tasks are given.

Key words: *chemistry, petrochemistry, chemistry and petrochemistry, state of the petrochemical complex, problems of the chemical industry, prospects for the development of the chemical and petrochemical industry.*